

daha düzenledi (571/1175). Sultan Arslanşah'ın hastalığı dolayısıyla katılmadığı savaşta oğulları Pehlivan ve Kızılarslan ile Ahlatşah II. Sökmen hazır bulundular. Gürcü kuvvetleri püskürtülüp Ahılkelek ve yöresi yağma edilmekle birlikte ordu da çıkan veba salgını yüzünden büyük kayıplar verildi; İldeniz de seferden döndükten sonra Nahcivan'da bu hastalıktan öldü (Râvendî, II, 286; Reşîdüddin, s. 175; İbnü'l-Esîr onun 568'de [1173] vefat ettiğini söyler: *el-Kâmil*, XI, 388) ve Hemedan'da kendi yaptırdığı medresenin yanına gömüldü.

Hıristiyanların dahi övgüyle söz ettikleri İldeniz (Vardan, I [1937], s. 201) büyük bir kumandan ve üstün vasıflara sahip bir devlet adamı idi. Âlim, edip ve şairleri korurdu; Nizâmî-i Gencevî, Hâkânî-i Şîrvânî, Felek-i Şîrvânî, Genceli Ebû'l-Alâ bunlardandır. İldeniz'in dirayeti sayesinde Irak'ta Selçuklu hâkimiyeti tartışmasız sağlanmış; ayrıca Kirman, Fars, Hûzistan, Musul, Merâğa hâkimleri ve Ahlatşahlar Selçuklu tâbiyeti altında tutulmuştur. Hassa askerlerinin dışında 50.000 kişilik bir ordusu bulunan İldeniz kendi adına para bastırıyor ve hutbede sultanınkinden sonra onun adı da okunuyor (İbnü'l-Esîr, XI, 388).

BİBLİYOGRAFYA :

Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), bk. İndeks; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugal), bk. İndeks; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Bûndârî, *Târîhu devleti Âli Selcûk*, Beyrut 1400/1980, tür.yer.; Reşîdüddin, *Câmî'u't-tevârîh* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, bk. İndeks; Mîrhând, *Ravzatü's-saâfâ*, IV-VI, tür.yer.; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme* (haz. Erdoğan Merçil), I-II, İstanbul 1977, bk. İndeks; Hüseyin Alyarı, *Azerbaycan Atabegleri (İldenizoğulları) 1146-1225* (doktora tezi, 1966), İÜ Ed. Fak., tür.yer.; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984, bk. İndeks; Ziya M. Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri Tarihi*, Bakü 1985, tür.yer.; a.mlf., "Azerbaycan'da Atabegler Devrinde Kültürel Hayat", *TDA*, sy. 101 (1996), s. 47-52; Erdoğan Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, 81-110; *Azerbaycan Tarihi: Uzak Geçmişten 1870. Yıllara Kadar* (haz. Süleyman Alyarı), Bakü 1996; Vardan, "Türk Fütûhâtı Tarihi", *Tarih Semineri Dergisi*, I, İstanbul 1937, s. 201, 205-206, 208-209; Coşkun Alptekin, "Saltuklu Sikkeleri", *EFAD*, sy. 13 (1985), s. 293-294; Mükrimin Halil Yınanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, 611-615; Mirza Bala, "İl-Deñiz", a.e., V/2, s. 961-964; a.mlf., "İldeniz", *EP* (İng.), III, 1110; C. E. Bosworth, "İldenizids or Eldigüzids", a.e., III, 1110-1113; "Eldekezler Devleti (1136-1225)", *Azerbaycan Sovyet Enziklopediyası*, Bakü 1980, IV, 5; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, 404-406; Ebû'l-Fazl Hatîbî, "Atâbegân-i Âzerbâycân", *DMBİ*, VI, 483-485.

GÜLAY ÖĞÜN BEZER

İLDENİZLİLER

Arrân-Azerbaycan-Cibâl topraklarında hüküm süren Türk-İslâm hânedanı (1148-1225).

Diğer adı Azerbaycan Atabegleri olan hânedanın temelleri, Şemseddin İldeniz'in 543'te (1148) Azerbaycan valiliğine tayiniyle atılmıştır. Daha sonra üvey oğlu Arslanşah b. Tuğrul'un atabegliğine getirilmesiyle de bölgede önemli bir güç haline gelmiştir (555/1160). Kendi adlarına sikke kestirip hutbe okutan atabeglerin ilk üçü, Irak Selçuklu sultanları üzerinde tam bir hâkimiyet kurmuşlar, ancak bu arada şeklen onlara olan bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Buna karşılık sultanlar da atabeglerin verdiği büyük mücahedeleler sayesinde halifenin şiddetli muhalefetine rağmen Irak, Cibâl, Kirman, Azerbaycan, Musul, el-Cezîre, Ahlat ve Erzurum'da hüküm sürme imkânı bulmuşlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması üzerine (552/1157) taşkınlıklarını arttıran Gürcüler'in saldırılarını da onlar sayesinde durdurabilmişlerdir.

İldeniz öldüğü zaman, emîr-i hâcib sıfatıyla Hemedan'da Sultan Arslanşah'ın yanında bulunan büyük oğlu Nusretüddin Cihan Pehlivan Muhammed Nahcivan'a gelerek babasının yerine geçmek için gereken tedbirleri alıp (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 118-119; Bûndârî, s. 275; Reşîdüddin, s. 175) kendisini atabeg ilân etti; arkasından da kardeşi Muzafferüddin Kızılarslan Osman'ı oğlu Ebû Bekir'e atabeg tayin edip Azerbaycan'ın başına getirdi (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 120-121). Pehlivan, babasının sağlığında 556 (1161) ve 563'te (1168) Sultan Arslanşah'a baş kaldıran Merâğa hâkimi Ahmedîl Arslanapa'nın (II. Aksungur) isyanını bastırmakla görevlendirilmiş, ilkinde hezimete uğrarken ikincisinde onu Selçuklu tâbiyetine almaya muvaffak olmuştu. 556 (1161) yılında kızı İnanç Hatun ile evlendiği Rey hâkimi Hüsâmeddin İnanç Sungur'un üçüncü isyanından (563/1168) sonra öldürülmesi üzerine de Rey ve yöresi sultan tarafından Pehlivan'a iktâ edilmişti.

571'de (1175) babası İldeniz'in Gürcüler'e karşı giriştiği son savaşta da bulunan Pehlivan, Arslanapa'nın ölmesi üzerine Merâğa'ya, kardeşi Kızılarslan da Tebriz'i kuşattı. Sonuçta Pehlivan Tebriz'i barış yoluyla teslim aldı ve kardeşine verdi (İbnü'l-Esîr, XI, 423). Bu arada İldeniz'in ölümünden faydalanarak Nihâvend'i ele

geçiren Hûzistan hâkimi Afşar Şümle de (Aydoğdu) Pehlivan tarafından bertaraf edildi. İldeniz'in ölümünden sonra bu yoğun olaylar yaşanırken üvey babası ve atabegi İldeniz'in baskısından bıkmış olan Sultan Arslanşah, Pehlivan'a aynı imkânı vermemek için onunla savaşmak üzere harekete geçti; ancak uzun zamandır devam eden hastalığı dolayısıyla çıktığı seferden geri dönmek ve bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Fakat bundan çok kısa bir süre sonra Receb 572'de (Ocak 1177) öldü; onun üvey kardeşi ve atabegi Pehlivan tarafından öldürüldüğüne dair rivayetler de bulunmaktadır (Râvendî, II, 324; Bûndârî, s. 275; krş. *DİA*, III, 406).

Pehlivan, Sultan Arslanşah'ın ölümü üzerine onun kendi yanında tuttuğu oğlu Tuğrul'u tahta çıkardı. Bu sırada Arslanşah'ın kardeşi Muhammed de saltanat iddiasıyla harekete geçti; ancak Pehlivan tarafından mağlûp edildi ve sığındığı Atabeg Zengî'nin ülkesi Fars da Selçuklu kuvvetleri tarafından yağmalandı (*Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 119-120). Nâsır-Lidînillâh hilâfete geldiğinde (1180) Pehlivan'a bir elçi göndermiş ve Selçuklu ülkesinde adına hutbe okutmasını istemişti. Halifelerin siyasî güç sahibi olmalarına karşı çıkan Pehlivan (Râvendî, II, 309) bu teklifi reddetti (İbn Vâsil, II, 122). Pehlivan Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan el-Cezîre, Musul ve Doğu Anadolu bölgelerinde nüfuz mücahadesine girişen Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin rekabeti karşısında Hârizmşah Alâeddin Tekiş ile kurduğu dostluğu devam ettirmeye önem verdi. Selâhaddîn-i Eyyûbî, birinci Musul kuşatması sırasında (579/1183) Pehlivan'ın kendi tâbileri olması hasebiyle Musul atabegi lehine yaptığı uyarıyı dikkate almadı. Ancak II. Sökmen ölünce aralarında cereyan eden hâkimiyet mücahadesini, Begtemür'ün Ahlatşah tahtına geçirilmesini kendisine tâbi olması kaydıyla onaylayan Pehlivan kazandı (581/1185). Musul Atabegleri'nin, dolayısıyla Selçuklular'ın tâbilerinden Erbil Beyi Zeyneddin Yûsuf Yinaltegin'in Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye bağlılık arzemesi üzerine, Musul Atabegi II. İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd metbûu sıfatıyla Pehlivan'dan yardım istedi. Bu yardım çağrısına cevaben Kızılarslan'a bağlı 3000 kişilik bir kuvvet gönderdiyse de Azerbaycan askerleri Erbil çevresinde yaptıkları tahribatla büyük tepki topladıkları gibi bir başarı da kazanamadılar (580/1184). Ertesi yıl Selâhaddîn-i Eyyûbî Musul'u ikinci defa kuşattı ve şehri yine ele

geçiremedi; ancak İzzeddin Mes'ûd'a hâkimiyetini kabul ettirdi. Böylece Musul Atabegliği Selçuklular'ın (gerçekte Pehlivan'ın) tâbii olmaktan çıktı. Pehlivan, bu gelişmenin ardından Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Kazvin ve Bistâm bölgesindeki Bâtınîler'i cezalandırmak için topraklarından geçiş izni istemesini bir istilâ teşebbüsü saydı ve savaş hazırlıklarına başladı. Ancak çok geçmeden hastalandı ve Zilhicce 581'de (Mart 1186) öldü. Irak Selçuklularını babasından daha etkili bir şekilde baskı altına alan Pehlivan, yavaş yavaş onların ümerâsını da saf dışı bırakarak yerlerine kendi oğullarını ve yakın adamlarını yerleştirmiş, ancak bu durum zaman içerisinde ülkenin bu emîrler elinde bölünmesine sebep olmuştur.

Ağabeyinin ölümü üzerine yerine geçen Muzafferüddin Kızılarslan Osman, Arslanşah Selçuklu tahtına oturduğunda İldeniz tarafından emîr-i silâh tayin edilmiş, 556 (1161) yılında Emîr İnanç'ın te'dib edildiği savaşa ve babasının son Gürcü seferine katılmış, Pehlivan atabeg olunca da Azerbaycan'ın idaresiyle görevlendirilmişti. Pehlivan'ın ölümünü atabeglerin baskısından kurtulmak için bir fırsat olacağını sanan II. Tuğrul, neticede hiç istemediği halde ümerânın tavsiyesi üzerine Kızılarslan'ı Hemedan'a davete ve eski statüyü sürdürmeye mecbur kaldı. Atabeg ilân edilen Kızılarslan daha başlangıçta bir suikast teşebbüsüne mâruz kalınca endişeye kapılarak gizlice kendini koruma hazırlıklarına girişti (Râvendî, II, 312-314; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 121). Bu arada Pehlivan'ın dul karısı İnanç Hatun, kocasının ölmeden önce oğullarına amcaları Kızılarslan'a itaatte kusur işlememelerini vasiyet etmesine rağmen onların adına bir muhalefet cephesi açtı ve sultanla da iş birliği yaptı. Kızılarslan, uzun bir süre Sultan Tuğrul'la mücadele etti ve aralarında defalarca kanlı çarpışmalar meydana geldi. Halifenin kayıtsız şartsız desteğini ve askerî yardımını sağlayan Kızılarslan bir süre sonra İnanç Hatun ile evlenip yeğenleriyle de barıştı. Bu arada bir hileye başvurarak kendisiyle anlaşmak istediğini bildirdiği Tuğrul'un Şehrîzor hâkimi Türkmen beyi Kıpçak oğlu İzzeddin Hasan'ın yolladığı Türkmen askerlerini geri göndermesini sağladı; sonra da âniden saldırıp onu mağlûp etti. Önce İzzeddin Hasan'a ait bir kaleye sığınan Tuğrul daha sonra Hemedan'a döndü ve hükümdarlıktan vazgeçerek dedelerine ait bir türbede inzivâya çekildi.

Fakat Kızılarslan, onu türbeden çıkararak oğluyla birlikte Azerbaycan'da bir kaleye kapattı (Şevval 586 / Kasım 1190) ve daha önce bir Selçuklu şehzadesini sultan ilân etmeyi düşünürken halifenin teşvikiyle tahta kendisi çıktı. Kızılarslan'ın çok sert bir siyaset izlemesi, Tuğrul'a ihanet etmiş olan emîrleri yeni sultanın kendilerine güvenmeyip cezalandıracağı endişesine düşürdü. Bunun üzerine emîrler, kendi oğulları Kutluğ İnanç ve Emîr-i Emîrân Ömer yerine Pehlivan'ın bir câriyeden doğan diğer oğlu Ebû Bekir'i ön plana çıkarmasını çekemeyerek Kızılarslan'dan kurtulmaya karar veren İnanç Hatun ile iş birliği yapıp Şâban 587'de (Eylül 1191) onu bir gece çadırında uyurken öldürttüler (İbnü'l-Esîr, XII, 75). Pehlivan zamanında en parlak dönemini yaşayan Azerbaycan Atabegliği, Kızılarslan'ın saltanatı ele geçirmesiyle hayal edilebilecek son merhaleye ulaşmış, ancak yine bu hadise sebebiyle kısa sürede çökmüştür.

Kızılarslan'ın öldürülmesinden hemen sonra hiç oğlu olmadığı için yeğeni Ebû Bekir kendisini amcasının mirasçısı gibi görerek onun hazinesine el koydu ve Azerbaycan'da atabegliğini ilân etti. Fakat İnanç Hatun'un oğulları Kutluğ İnanç ile Emîr-i Emîrân Ömer onu tanımadılar ve ayrı ayrı ordularla üzerine geldiler. Kutluğ İnanç yenilerek Irak'a döndü; Emîr-i Emîrân Ömer ise büyük bir ihtirasla mücadeleye devam ederek Şirvanşahlar'dan ve Gürcüler'den aldığı yardımlarla Ebû Bekir'i yenilgiye uğratarak Gence'yi ele geçirdi. Ancak Gencililer, Gürcüler'in çekilmesinden sonra bu ihanetinden dolayı Emîr-i Emîrân Ömer'i öldürdüler. Bu arada yine Türkmenler'in yardımıyla hapisten kaçmayı başaran II. Tuğrul, tahtına yeniden kavuşabilmek için harekete geçti ve önce Ebû Bekir'i, sonra da Kutluğ İnanç'ı mağlûp etti (588/1192). Arkasından İnanç Hatun'un teklifi üzerine kendisiyle evlendi; fakat muhtemelen Kızılarslan'ın âkibetine uğramamak için onu boğdurdu. Bu sırada sultana tâbi olmayı düşünen Kutluğ İnanç, bundan vazgeçerek atabeglik iddiasını sürdürüp Hârizmşah Alâeddin Tekiş'i yardıma çağırırdı. Bu davet üzerine Selçuklu topraklarına giren Tekiş Rey'e kadar ilerledi ve Taberek Kalesi'ni ele geçirerek bölgeye hâkim oldu; ancak akabinde kardeşi Sultanshah'ın Hârizm üzerine yürüdüğünü duyunca ülkesine döndü. Tekiş'in çekilmesinden sonra Sultan Tuğ-

rul, Taberek Kalesi'ni ve bölge topraklarını geri aldı; ayrıca Bistâm ve Damgan üzerine yürüyüp Hârizmşah kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Fakat başarıları uzun sürmedi ve Kutluğ İnanç'ın yeniden davet ettiği, Halife Nâsır-Lidînillâh'ın da Sultan Tuğrul'un topraklarını Hârizmşahlar'a verdiğine dair menşur gönderdiği Tekiş tekrar Irâk-ı Acem'e yöneldi ve onun öncü kuvvetlerine kumanda eden Kutluğ İnanç, Tuğrul'u yenip başını kestirerek Irak Selçuklu hânedanına son verdi (Cemâziyelâhir 590 / Haziran 1194). Sultan Tuğrul'un bertaraf edilmesinden sonra Irâk-ı Arab'ın da tamamen Hârizmşahlar'ın eline geçeceğini anlayan Kutluğ İnanç ile Halife Nâsır-Lidînillâh kuvvetlerini birleştirerek Tekiş'i bölgeden çıkarmaya çalıştırsa da Kutluğ İnanç öldürüldü (591/1195). Böylece üç yıl kadar adına sikke kestirip hutbe okutturan Kutluğ İnanç'ın atabeglik dönemi kapandı.

Kutluğ İnanç'ın II. Tuğrul, Halife Nâsır-Lidînillâh ve Alâeddin Tekiş ile zaman zaman saf değiştirerek sürdürdüğü mücadeleyi hiç karışmadan izleyen Ebû Bekir, onun ölümünden sonra İldenizli ümerâsını çevresine topladı ve bir ara Ahmedîlî topraklarının bir kısmını dahi ele geçirdi; ancak ülke kendisinden kurtulmaya çalışan, onun sefih yaşantısından bıkmış bazı emîrlerin, Halife Nâsır-Lidînillâh'ın, Hârizmşahlar'ın ve Gürcüler'in mücadelesine alanına döndü. Sonuçta özellikle Gürcüler karşısında âciz kalan Ebû Bekir çareyi bir Gürcü prensesiyle evlenmekte bulduysa da aynı yıl içerisinde öldü (607/1210).

Ebû Bekir'in yerine kardeşi Özbek geçti. Özbek, Arrân-Azerbaycan tahtına çıkınca tâbi emîrlerden Mengli isyan etti. Özbek, Halife Nâsır-Lidînillâh'ın gönderdiği ordunun yardımıyla galip geldi ve Mengli'nin topraklarını halife ile paylaştı. Fakat kendi payına düşen yerlerin başına getirdiği Emîr Ağlamış, bir süre sonra buralarda Hârizmşah Alâeddin Muhammed'in adına hutbe okuttu. Ağlamış, 614 (1217) yılında bir rivayete göre Halife Nâsır-Lidînillâh tarafından Bâtınî fedailerine öldürtüldü. Bunun üzerine Özbek, mütefiki Fars Atabegi Sa'd ile birlikte hareket ederek İsfahan'ı ele geçirdi. Ancak üzerlerine gelen Hârizmşah Alâeddin'e mağlûp oldu ve onun adına sikke kestirip hutbe okutmak şartıyla Azerbaycan'a dönebildi.

617 (1220) ve 618 (1221) yıllarında birçok şehri Moğol tahribatından kurtaramayan Özbek Nahcivan'a kaçtı. Tebriz'e geri döndüğünde ise ağabeyi Ebû Bekir

gibi o da içki ve eğlenceden vazgeçmedi ve komşularının saldırılarına karşı gereken önlemleri almadı. Bununla birlikte Lü'lü' ile anlaşmazlığa düşen Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin Özbek'e sığınmasından İldenizliler'in o günlerde hâlâ güç ve itibar sahibi oldukları anlaşılmaktadır (İbnü'l-Esîr, XII, 411; İbn Vâsıl, IV, 115). Özbek, 621'de (1224) İran'ı istilâ eden Cengiz Han'dan kaçan Hârizmliler'i önce himayesine aldı; fakat sonra Moğollar'ın baskısı üzerine onları teslim mecbur kaldı. Ertesi yıl Gürcüler'in Azerbaycan'ı istilâ girişimi henüz yeni savuşturulmuşken Hârizmşahlar tehlikesi baş gösterdi. Özbek, korkusundan Tebriz'in idaresini karısı Melike Hatun'a bırakarak Gence'ye kaçtı. Celâleddin Hârizmşah şehri ele geçirip devletin merkezi yaptı ve -bazı rivayetlere göre kocasından boş düştüğünü var sayarak- II. Tuğrul'un kızı olan Melike Hatun ile evlendi. Özbek ise bu onur kırıcı durum karşısında sığındığı Alıncak Kalesi'nde üzüntüsünden öldü (Nesevî, s. 118-119; İbnü'l-Esîr, XII, 436). Özbek'in yerine Celâleddin Hârizmşah'ın onayı ile, sağır ve dilsiz olduğu için "Hâmûş" lakabıyla anılan tek oğlu II. Kızılarslan geçmişse de (Nesevî, s. 129-130) hânedan Özbek'in ölümüyle fiilen tarihe karışmıştır.

Gürcü saldırılarına karşı müslümanların müdafasını üstlenmiş olan İldenizliler Azerbaycan'ın iktisadî, içtimai, siyasî ve medenî hayatında önemli rol oynamışlar, ticaret, sanat, ilim ve medeniyetin yükselmesine uygun bir ortam hazırlamışlardır. Atabegler (özellikle İldeniz) âlim, edip ve şairleri himaye etmişler, Nahçıvan, Tebriz ve Hemedan gibi şehirleri mimari eserlerle süsleyip önemli birer ilim, sanat ve medeniyet merkezi haline getirmişlerdir. İldenizli sarayının büyük şairlerinden bazıları şunlardır: Esîrüddin Ahsîkesî, Mücîrüddîn-i Beylekânî, Zahîr-i Fâryâbî, Nizâmî-i Gencevî, Kıvâmî, Mutarrizî, Yûsuf Fuzûlî, İmâdüddin Gencevî ve Şefrûh İsfahânî. Dönemin mimarisine örnek oluşturan en görkemli eser Nahçıvan'daki Mümine Hatun Türbesi'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), bk. İndeks; *Ahbârü'd-deuletî's-Selcûkiyye* (Lugal), bk. İndeks; Nesevî, *Stretü's-Sultân Celâleddin Mengübirî* (nşr. O. Houdas), Paris 1891, s. 15-17, 118-119, 129-130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI-XII, tür.yer.; Bündârî, *Târîhu devleti Âli Selcûk*, Beyrut 1400/1980, tür.yer.; İbn Vâsıl, *Müferri-cü'l-kürûb*, II, 92, 122, 220, 225; IV, 47-48, 110-115, 132-135, 147-151, 207, 208, 317; Reşîdüddin, *Câmi'u't-tevârîh* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, bk. İndeks; Müstevî, *Târîh-i Güzide* (Nevâî), bk. İndeks; Mîrhând, *Rauzatü's-şafa*, IV-VI, tür.yer.; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme* (haz. Erdoğan Merçil), I-II, İstanbul 1977, bk. İndeks; Hüseyin Alyarı, *Azerbaycan Atabegleri (İldenizoğulları) 1146-1225* (doktora tezi, 1966), İÜ Ed. Fak., tür.yer.; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *ChIr*, V, 167-171; a.mlf., *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 155-156; a.mlf., "İldeñizids or El-diğüzids", *El²* (İng.), III, 1110-1113; a.mlf., "Özbek", a.e., VIII, 234-235; Zambaur, *Manuel*, s. 231; Ziya M. Bünyatov, *Azerbaycan Atabegleri Tarihi*, Bakü 1985, tür.yer.; a.mlf., "Azerbaycan'da Atabegler Devrinde Kültürel Hayat", *TDA*, sy. 101 (1996), s. 47-52; Erdoğan Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, 81-110; Vardan, "Türk Fütûhâtı Tarihi", *Tarih Semineri Dergisi*, I, İstanbul 1937, s. 201, 205-206, 208-209; Mükrimin Halil Yınanç, "Arslan-Şah", *İA*, I, 610-615; Mirza Bala, "İl-Deniz", a.e., V/2, s. 961-964; a.mlf., "İldeñiz", *El²* (İng.), III, 1110; Faruk Sümer, "Kızıl Arslan", *İA*, VI, 787-789; a.mlf., "Pehlivan", a.e., IX, 545-548; a.mlf., "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, III, 404-406; V. Minorsky, "Özbek", *İA*, IX, 488-490; İbrahim Kafesoğlu, "Tekiş", a.e., XII/1, s. 136-138; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul II.", a.e., XII/2, s. 19-25; "Eldekezler Devleti (1136-1225)", *Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası*, Bakü 1980, IV, 5-6; Abdülkerim Özyayın, "Ahmedîliler", *DİA*, II, 168-169; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", a.g.e., III, 40^b; Ebû'l-Fazl Hatîb, "Atâbegân-ı Azerbâycân", *DMBİ*, VI, 483-490.

GÜLAY ÖGÜN BEZER

İLEK

(bk. İLİG).

İLELÜ'İ-HADİS

(علل الحديث)

Hadislerin sıhhatini zedeleyici mahiyetteki gizli sebepleri inceleyen ilim.

Sözlükte **illet** (çoğulu **ilel**) kelimesi "bir şeye dışarıdan girerek onun özelliklerini değiştiren geçici zayıflık, hastalık ve özur" mânâlarına gelir. Hadis terimi olarak "sağlam bir haberin sıhhatine zarar verebilecek gizli sebep" demektir. İlet görüşünde sağlam ve râvileri güvenilir haber-

lerde bulunur. Sika râviler tarafından nakledilen ve senesinde bir kopukluk görül-meyen haberler sahih kabul edilmekle beraber bazan râviler sahih haberlerde de hemen farkedilemeyen hatalar yapabilirler. Hadislerin rivayeti sırasında ortaya çıkan ve önemsiz gibi görünen bu hatalar hadisin sıhhatini ortadan kaldıracı-acağı gibi râvinin güvenilirliğinde şüphe etmeyen talebeleri tarafından diğer sahih hadisleriyle birlikte nakledilebilir ve hocasının yaptığı hatayı farkedemeyen sika râvi onun rivayetini naklettiği ilen hata kendisine nisbet edilir. Hadislerdeki illetlerin en önemli sebebi râvinin vehmi olduğu için ilel ilminin vehimden kaynaklanan rivayetleri konu edindiği söylenmiş, ileri derecede zayıf olmayan bazı râviler de yanılarak hata ettiklerinden ilel kitaplarında inceleme konusu yapılmıştır. Dikkatli bir araştırma sonucunda gizli bir kusuru tesbit edilen haberler ma'lûl veya muallal diye adlandırılmış, bir cerh kusuruyla tenkit edilen râvilerin naklettiği haberlerle zayıf olduğu kolayca anlaşılan rivayetler ise muallal sayılmamıştır. Hadis âlimlerinin çoğu ilen konularında farklı görüşlere sahip olduğu gibi illet diye ileriye sürülen sebeplerde de ittifak edememiştir. Meselâ Dârekutnî *Şahîhayn*'deki 110 hadisin illetli olduğunu söylerken bu illetleri inceleyen İbn Hacer el-Askalânî onların hadisin sıhhatini giderecek kadar etkili olmadığını ileri sürmüştür.

Asr-ı saâdet'ten itibaren âdil ve sika râvilerin hataları tenkit edilmiş, sahâbilerin yanlış rivayetleri düzeltilmiş, eksik bırakılan bölümler tamamlanmış ve bu işe "istidrâk" adı verilmiştir. İletler ilk bakışta anlaşılacak kadar gizli kusurlar olduğu için istidrâklerden az da olsa farklıdır. Başta Hulefâ-yi Râşidîn olmak üzere ileri gelen sahâbiler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hadislerin dikkatsiz bir şekilde rivayet edilmemesi için bazı tedbirler almışlarsa da yine de çeşitli sebeplerle bir kısım hatalar meydana gelmiştir. Ayrıca fitnelerin ortaya çıkması, yalancılığın yayılması ve uydurma (mevzû) rivayetlerin görülmesi üzerine isnadlar araştırılıp hadis râvilerinin tenkidine başlanmıştır. İbn Abbas, Hz. Ali'den nakledilen haberleri inceleyerek hatalı bulduklarını reddetmiş, bazan onun böyle bir şey söylemeyeceğini belirterek haberi incelemeyle bile gerek duymamıştır. İlk ilel müelliflerinden Ali b. Medîni (ö. 234/849), as-hap döneminden itibaren hoca - talebe ilişkisini dikkate alarak muhaddislerin tabakalarını incelemiş, derecelerini göster-

İLDENİZLİLER (Azerbaycan Atabegleri)

Şemseddin İldeniz	(543/1148)
Nusretüddin Cihan Pehlivan	
Muhammed	(571/1175)
Muzafferüddin Kızılarslan Osman	(581/1186)
Kutluğ İnanç	(588/1192)
Nusretüddin Ebû Bekir	(591/1195)
Muzafferüddin Özbek	(607-622/1210-1225)